

MIOMIR DAŠIĆ *

KULTURA OKRESU WALKI NARODOWO-WYZWOLEŃCZEJ I REWOLUCJI W JUGOSŁAWII (1941—1945) I JEJ MIEJSCE W NAUCZANIU HISTORII

Jednym z istotnych problemów, który dotychczas nie znalazł należytego miejsca w programach i podręcznikach historii szkół jugosłowiańskich jest problem dziejów kultury. Dzięki ostatnim zmianom dokonany w programach nauczania prawie wszystkich republik i okręgów autonomicznych oraz dzięki uzupełnieniom i przeróbkom podręczników do historii (niekiedy zostały one na nowo napisane — jak to miało miejsce np. w Socjalistycznej Republice Czarnogóry) problematyka ta została lepiej uwydatniona, dokładniej zostały też opracowane pewne treści odnoszące się do zagadnień kultury oraz warunki konieczne dla jej rozwoju. Jednak przy wnikliwej analizie tych nowych treści możemy łatwo zauważyć, że są to zaledwie skromne próby zmierzające do poprawy sytuacji. O treściach kulturalno-oświatowych zarówno w podręcznikach jak i w praktyce dydaktycznej mówi się nadal za mało i zbyt powierzchownie. Osiągnęliśmy tylko niewielki postęp w zabezpieczeniu należytego miejsca dla historii kultury w programach i podręcznikach szkolnych. Wprawdzie historii kultury starożytnej i średniowiecznej, a poniekąd i nowożytnej poświęcono nieco większą uwagę, to jednak zagadnienia te zostały przedstawione w duchu dość tradycyjnym. Trzeba z naciskiem podkreślić, że nie traktuje się tam dziejów kultury w rozumieniu marksistowskim, tj. ujmowania ich w ścisłym związku z przemianami gospodarczo-społecznymi. Nie zaakcentowano

* Wydział Pedagogiczny w Niksić Uniwersytetu w Titogradzie.

też jej klasowych, narodowych i ogólnoludzkich aspektów¹. Naszym celem nie jest jednak szersze wyjaśnienie w tym miejscu marksistowskiego pojmowania kultury. Nie są to bowiem rzeczy niezbrane. Jesteśmy przekonani, że nauczyciele jako specjaliści potrafią przedstawić uczniom dorobek kulturalny społeczeństw z marksistowskiego punktu widzenia. Klasowy charakter kultury ma uzasadnienie historyczne. Uczniom trzeba również wyjaśnić, że kultura w swym historycznym rozwoju, chociaż klasowo określona, wyrażała także wieczną dążność człowieka i jego świadomą potrzebę osiągnięcia stanu coraz wyższego poziomu życia.

Historia zna wielu myślicieli, którzy nadając kulturze funkcje humanistyczne, podkreślali jej znaczenie ogólnoludzkie. Twórcy naukowego socjalizmu różnili się od nich tym, że na rozwój kultury patrzyli jako na naturalny i historyczny proces ludzkiego ucłowieczenia. Kultura jest dla nich procesem przystosowywania i wyzwalań się człowieka spod działania wszystkich sił przeciwnych jego charakterowi. Mówiąc inaczej, to m.in. postępowy rozwój kultury współtworzył warunki, w których człowiek dostrzegł potrzebę ukształtowania społeczeństwa bezklasowego. Takie bezklasowe społeczeństwo, to komunizm, który Marks definiuje jako porządek społeczny, który położy kres alienacji człowieka, stworzy możliwość jego samorealizacji w procesie uspołecznionej pracy i pozwoli na bardziej skuteczne rozwiązywanie konfliktów zachodzących pomiędzy człowiekiem a przyrodą, na ukształtowanie stosunków społecznych opartych na zasadach sprawiedliwości². Walka narodowo-wyzwoleńcza i rewolucja w Jugosławii zapoczątkowały realizację takich założeń w swoich specyficznych warunkach historycznych.

Także Lenin znaczną uwagę poświęcał kulturze i jej społecznej i humanistycznej funkcji. Dla nas szczególne znaczenie mają jego poglądy dotyczące kultur narodowych. W jugosłowiańskich warunkach rewolucyjnych stały się one przewodnimi ideami w rozwiązywaniu problemów i zagadnień związanych z afirmacją tych kultur. W ten sposób w walce narodowo-wyzwoleńczej i rewolucji socjalistycznej wszystkie kultury narodowe osiągnęły sprawiedliwe warunki do samodzielnego rozwoju.

¹ Zob. także M. Dašić, *Vrline i mane. Učiteljice života*, „Polityka” 27. X. 1973; *Opasno zaostajanje (Zašto je neophodno da kulturna istorija dobije više mesta u nastavnim programima)*, „Politika” 5. I. 1974; *Kulturno-prosvjetni sadržaji iz NOB-a i revolucije i mogućnost njihovog korišćenja u nastavi istorije*, „Nastava povijesti”, nr. 1—2, Zagreb 1977, s. 44—54; *Prilog proučavanju kulture i razvoja obrazovnog sistema u NOB-u i revoluciji (1941—1945)*, „Istorijski zapisi”, z. XXXIV, t. 2. Titograd 1977, s. 573—603; L. Rakić, *Uloga sadržaja iz istorije kulture u marksističkom obrazovanju i vaspitanju učenika*, „Nastava istorije”, 1976, nr. 1, Zagreb, s. 9—14 i nast.

² K. Marks, *Ekonomsko-filozofski rukopisi, Rani radovi*, s. 241—242.

Komunistyczna Partia Jugosławii proklamowała, a wojna narodowo-wyzwoleńcza i rewolucja socjalistyczna stworzyły warunki historyczne umożliwiające urzeczywistnienie leninowskiej zasady o prawie każdego narodu do rozwoju kultury i oświaty we własnym języku. W warunkach państwa wielonarodowego nie może mieć miejsca kulturowa dominacja i wynoszenie jednej kultury ponad drugą. Podstawową zasadą powinna tu być pełna demokratyzacja, zdolność do jak najgłębszego przenikania kultury do mas ludowych i podnoszenie ich poziomu kulturalnego do stopnia odpowiadającego nowym przemianom rewolucyjnym. Także likwidacja analfabetyzmu w zacofanym środowisku jest rozumiana jako zasadniczy warunek realizowania zasady równości narodowej. Analfabeta według Lenina „znajduje się poza polityką”, a analfabetyzm tworzy dogodny grunt dla działalności sił reakcyjnych, hamuje rozwój demokracji i przyczynia się do umacniania biurokracji³.

Wskazując na powyższe zagadnienia mieliśmy na uwadze konieczność podkreślenia znaczenia marksistowskiego pojmowania kultury, zdając sobie równocześnie sprawę, że czynimy to w sposób dalece uproszczony. Jednak głębsze rozważania na ten temat w niniejszym artykule byłyby niecelowe. Naszą intencją jest przede wszystkim wskazanie na to, że w nauczaniu historii należy w znacznie większym stopniu uwzględnić treści z zakresu historii kultury, ponieważ posiadają one pierwszorzędne znaczenie kształcące i wychowawcze. Podkreśliliśmy, że obecność treści kulturowych w nauczaniu historii nie jest jeszcze proporcjonalna do ich znaczenia w procesie historycznym. Ponadto słusznie zauważył Lazar Rakić, że jeśli chodzi o historię kultury, to znacznie większą uwagę poświęca się

...kulturze wcześniejszych okresów, kiedy służyła ona w zasadzie klasom panującym, niż kulturze czasów nowszych, kiedy nabierała ona w coraz większym stopniu charakteru demokratycznego...⁴.

i kiedy coraz bardziej stawała się ona dorobkiem ogólnospołecznym zresztą nie tylko w społeczeństwach socjalistycznych. Przy okazji dyskusji nad nauczaniem historii my również wskazaliśmy na pewne braki w nauczaniu tego przedmiotu, a zwłaszcza na brak syntetycznego opracowania dziejów kultury naszych narodów i mniejszości narodowych, która łączyła nasze kraje do niedawna jeszcze podzielone i stała się jednym z ważnych czynników późniejszego zjednoczenia. Wskazywaliśmy też na nieuzasadnione zaniedbywanie problematyki kulturalnej

³ V. I. Lenin, *Izabrana djela*, XIV, Beograd 1960, s. 416.

⁴ L. Rakić, *Uloga...* op. cit., s. 11.

okresu walki narodowo-wyzwoleńczej, a była ona przecież integralną częścią naszej rewolucji⁵.

W nauczaniu historii wojny narodowo-wyzwoleńczej i zbrojnego okresu rewolucji socjalistycznej w Jugosławii ciągle jeszcze dominujące miejsce zajmują treści odnoszące się do problemów militarnych i politycznych, a w mniejszym stopniu reprezentowane są treści właściwie wyjaśniające społeczno-ekonomiczne, socjalno-rewolucyjne i kulturalno-artystyczne aspekty ruchu narodowo-wyzwoleńczego.

To, że uczniowie nasi poznają pewne treści z zakresu kultury okresu wojny narodowo-wyzwoleńczej i rewolucji ludowej w nauczaniu innych przedmiotów (języka ojczystego, literatury narodów i mniejszości narodowych Jugosławii, wychowania plastycznego i muzycznego, podstaw marksizmu) jeszcze nie wystarcza. Mamy tam do czynienia tylko z cząstkowymi wiadomościami wynikającymi z charakteru tych przedmiotów. Brak natomiast spojrzenia całościowego, integrującego tę dziedzinę ludzkich działań z całokształtem rozwoju gospodarczo-społecznego.

Kiedy w procesie nauczania mówimy o roku 1941, czyli o początkach wojny narodowo-wyzwoleńczej i zbrojnego okresu rewolucji socjalistycznej w Jugosławii, wówczas podkreślamy przełomowe jego znaczenie w życiu jugosłowiańskich narodów i mniejszości narodowych. Oznacza to bowiem początek rewolucji, która nie wybuchła przypadkowo, ale była przygotowywana prawie od pierwszych dni powstania monarchistycznej Jugosławii, „brzemiennej od samego początku w elementy rewolucji”. Nauczyciel powinien zatem wskazać na ideowe przygotowanie do rewolucji klasy robotniczej, chłopstwa, postępowej inteligencji i niektórych innych ugrupowań lewicowych.

Program i statut Komunistycznej Partii Jugosławii, rezolucje i postanowienia kongresów partyjnych i posiedzeń plenarnych Komitetu Centralnego, a zwłaszcza postanowienia i rezolucje Piątej Krajowej Konferencji KPJ (która odbyła się w Zagrzebiu w 1940 r.) stały się zasadniczą, choć nie jedyną, platformą programową mającą na celu przygotowanie jugosłowiańskiej rewolucji. Źródeł naszej wojny narodowo-wyzwoleńczej, powstania ludowego i jego przemiany w rewolucję socjalistyczną historycy powinni szukać także w wolnościowych tradycjach przeszłości narodów, mniejszości narodowych Jugosławii oraz w ich spuściźnie kulturalnej i potencjale duchowym. Żyjąc w specyficznych i bardzo skomplikowanych warunkach historycznych narody Jugosławii były zmuszone do prowadzenia ciągłej walki wyzwoleńczej, co przyczy-

⁵ M. Dašić, *Opasno nastojanje*. „Politika”, nr. 953, 5. I. 1974, s. 11 i inne prace.

niło się do powstania w ich świadomości kultu wolności, indywidualnego i zbiorowego bohaterstwa.

Wszystko to znalazło głębokie odbicie w twórczości kulturalnej naszych narodów i mniejszości narodowych, a przede wszystkim w poezji ludowej, ludowym eposie, w dziełach patriotycznych jugosłowiańskich pisarzy, takich jak: Petar Petrović Njegoš, Franc Prešeren, Ivan Mažuranić, Djur Jakšić, Jovan Jovanović Zmaj, Silvija S. Kranjčević, Svetozar Marković, Dimitrij Tucović, Petar Kočić, Goce Delčev i wielu innych. Swą bojową poezją rewolucyjną i filozoficzną myślą wywarli oni silny wpływ na świadomość narodową, przyczynili się do wzmocnienia narodowej i niepodległościowej świadomości. Ludzie, którzy nie znali wolnościowych tradycji narodów jugosłowiańskich i ich bogatej spuścizny duchowej nie mogli zrozumieć niezwykłej wytrwałości i bohaterstwa partyzantów w walce przeciw okupantowi.

Mogliśmy wytrzymać i osiągnąć zwycięstwo dlatego, że nasza walka była głęboko zakorzeniona u naszych narodów. Choćby nie wiadomo jak liczni byłiby nasi nieprzyjaciele, choćby nie wiadomo jak silni — zaborca i ich poplecznicy, nie mogli złamać tego dumnego ducha wolności, który przez wieki unosił się nad naszą męczeńską historią⁶.

Jugosłowiański 1941 rok zaczął się więc jako rok walki narodowo-wyzwoleńczej przeradzającej się stopniowo w rewolucję społeczną. Ten głęboki proces historyczny dokonujący się podczas wojny narodowo-wyzwoleńczej zlikwidował ostatecznie kapitalistyczny system gospodarczo-społeczny w Jugosławii oraz burżuazję jako klasę panującą.

W nauczaniu historii należy wskazywać również na ideologiczne źródła jugosłowiańskiej rewolucji. Okres istnienia królestwa Jugosławii był wypełniony ruchami rewolucyjnymi, był brzemenny w „elementy rewolucji”. Dokonywał się wówczas wewnętrzny rozpad mieszczańskiego systemu społeczno-politycznego. Głęboki kryzys przeżywała ideologia burżuazyjna. Umacniał się natomiast marksizm i stawał się ideologią coraz bardziej atrakcyjną. Przenikał do literatury i publicystyki społecznej, która wywarła później silny wpływ na jugosłowiański ruch oporu i zbrojny okres rewolucji socjalistycznej. Plejada rewolucyjnych pisarzy, publicystów i myślicieli, takich jak: Božidar Adžija, August Cesarec, Otokar Keršovani, Veselin Masleša, Jovan Popović, Djordje Jovanović, Djordje Lopičić, Radovan Vuković, Hasan Kikić, Koča Racin, Radovan Zo-

⁶ J. Broz Tito, *Govori i članci*, Zagreb 1959, t. I, s. 15.

gović i wielu innych swoimi dziełami przygotowywali masy ludowe do wielkich wydarzeń rewolucyjnych.

Przede wszystkim Miroslav Krleža w swych sugestywnych dziełach ukazał rozpad starego społeczeństwa mieszczańskiego i rodzenie się nowych wartości. Dorobek tego pisarza jest epitafium dla burżuazji i równocześnie zarysowuje wizję rewolucji i społeczeństwa socjalistycznego. Rozpad społeczeństwa burżuazyjnego najlepiej wyraziła jedna z postaci jego opowiadania w sposób następujący:

Wyje płomienny wiatr, pali i niszczy wszystko, wszystko płonie i wszystko dymią i wszystko zwęgła się. Nie słyhać nic, tylko w oddali rozlega się pieśń płomienego wiatru. I ponad wszystkimi mgłami, bionami mózgow i ponad wszystkimi łzami płynącymi jak wody powodzi..., dmie płomienny wicher, zalewa wszystko czerwonym płonącym strumieniem i w swym orkanie wszystko spala⁷.

Inny jugosłowiański pisarz chłopski o wiele wcześniej pokazywał optymistyczną wizję jugosłowiańskiej przyszłości:

Wierzę w siły swego narodu, ponieważ wierzę w ludzkość i w posłannictwo mego narodu w tej ludzkości⁸.

Przytoczone fragmenty z międzywojennej literatury potwierdzają tezę, że jugosłowiańska wojna narodowo-wyzwoleńcza i rewolucja posiadały mocne oparcie w postępowej orientacji naszych twórców kultury. Kultura i oświata okresu wojny narodowo-wyzwoleńczej i rewolucji socjalistycznej posiadały tradycje w polityce kulturalnej jugosłowiańskiego ruchu komunistycznego.

Zwycięstwo klasy robotniczej i chłopów w walce narodowo-wyzwoleńczej było systematycznie przygotowywane ideowo i politycznie w okresie dwu poprzednich dziesięcioleci, kiedy to ruch robotniczy stopniowo torował sobie drogę ku rewolucji. Dlatego też przy interpretacji treści kulturalno-oświatowych walki narodowo-wyzwoleńczej wyjść należy od

...ogólnej kontynuacji dzieła rewolucji w czasie i w przestrzeni...⁹,

⁷ M. Krleža, *Knjiga proze*. Biblioteka nezavisnih pisaca. Zagreb 1938, s. 225.

⁸ M. P. Miškina, *Za svojom zvijezdom*. Seljačka sloga. Zagreb 1926, s. 36.

⁹ S. Šuver, *O kontinuitetu kulturne politika našega komunističkog pokreta*. [W:] *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj* (Zbornik), Zagreb 1975, s. 19.

a następnie wyjaśnić, że u nas

...nie byłoby walki narodowo-wyzwoleńczej, bez wcześniejszego duchowego przygotowania mas, gdyby nasz ruch komunistyczny nie budował programu opartego także na przeobrażeniach kulturalnych o charakterze rewolucyjnym¹⁰.

Należy też zwrócić uwagę na to, że walka narodowo-wyzwoleńcza nie miałaby szans powodzenia i nie przemieniłaby się w rewolucję socjalistyczną,

...gdyby nowa świadomość społeczna nie opanowała większości narodu, gdyby ta większość w walce narodowo-wyzwoleńczej nie wzniosła się na wyżyny nowej świadomości, nie przyswoiła jej, nie uczyniła ją siłą materialną i równocześnie nie przyczyniała się do jej wzbogacania ludową twórczością¹¹.

W roku 1941 narody i mniejszości narodowe Jugosławii znalazły się w trudnej sytuacji politycznej, socjalnej i narodowej, obarczone trudnym dziedzictwem kulturalno-oświatowym. Niski poziom kultury i duży odsetek analfabetów, zwłaszcza na wsi były rezultatem jaskrawych różnic społecznych, zacofania i ucisku narodowego w okresie przedwojennym. Tymczasem wraz z początkiem wojny narodowo-wyzwoleńczej w warunkach ogromnych zniszczeń, nierównej walki, masowych zbrodni, początkowo spontanicznie, a później celowo i świadomie zaczęto rozwijać pracę oświatową w jednostkach partyzanckich. Następnie na terytoriach wyzwolonych rady narodowo-wyzwoleńcze, jako organy władzy ludowej zaczęły tworzyć własne programy rozwoju kultury i oświaty. Każdy z partyzantów był nie tylko bojownikiem walczącym z karabinem w rękę, lecz także gorliwym propagatorem celów ruchu wyzwolenczego i rewolucji. Aktywność bojowników walki narodowo-wyzwoleńczej w zakresie propagowania kultury Vladimir Dedijer określił następująco:

W każdej jednostce partyzanckiej marzeniem było posiadanie karabinu maszynowego i maszyny do pisania lub przynajmniej powielacza do komunikowania wiadomości, drukowania tekstów pieśni śpiewanych przez partyzantów, skeczy lub też zwięzłego wyjaśniania celów prowadzonej walki¹².

Cele te wyrastały z marksizmu i rewolucyjnego programu Komunistycznej Partii Jugosławii opracowanego przez kierownictwo partii, jej generalnego sekretarza Josipa Broz Tito.

¹⁰ Tamże, s. 19.

¹¹ Tamże, s. 19—20.

¹² V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije. Deo četvrti. Putevi ujedinjavanja i borba za socijalnu revoluciju*, Beograd 1972, s. 544.

Rady narodowo-wyzwoleńcze wielką uwagę przykładaly do spraw kultury i oświaty. I tak na przykład, kiedy Zgromadzenie Przedstawicieli Ludowych utworzyło w dniu 21 lipca 1941 r. Wyzwoleńczą Radę Narodową okręgu Berane, powierzyło jej „całkowity majątek państwowy i środki finansowe wszystkich instytucji i banków” w celu wykorzystania na potrzeby narodu.

W imieniu Rady sprawami kultury i oświaty zajmowała się Sekcja Kulturalno-Oświatowa, która na wyzwolonym terytorium zajęła się ochroną budynków szkolnych, archiwów szkolnych, bibliotek, domu trzeźwości, zabytków kultury i innych dóbr publicznych. Dzięki dobrze zorganizowanej pracy kulturalno-oświatowej i propagandowej tej sekcji mieszkańcy Beran i okolicy zostali po raz pierwszy szerzej włączeni w życie kulturalne i publiczne, a przez to i w ruch wyzwolenczy w najszerszym tego słowa znaczeniu¹³. Podobną działalność na polu kulturalno-oświatowym przejawiały organa i kierownictwa powstańcze na innych terytoriach wyzwolonych w powstaniu lipcowym 1941 r. w Czarnogórze.

Podobne działania kierownictwa polityczno-wojskowego i rad narodowo-wyzwoleńczych miały miejsce w jesieni 1941 roku także w Serbii, Bośni i Hercegowinie, w Chorwacji i w Słowenii. Ponieważ w czasie wojny władzę przejmowały stopniowo szerokie masy ludowe — robotnicy, chłopci, postępową inteligencja — kształcenie kandydatów do pełnienia funkcji państwowych stawało się koniecznością procesu rewolucyjnego. Fakt, że około 50% mieszkańców Królestwa Jugosławii było analfabetami (w pewnych krajach procent ten wynosił ponad 80%, a wśród niektórych mniejszości narodowych nawet 90%) wymagał od ruchu narodowo-wyzwoleńczego poświęcenia szczególnej uwagi kształceniu. W tym okresie nie chodziło jeszcze o organizowanie systematycznego kształcenia młodzieży, ale o naukę pisania i czytania dla partyzantów i dorosłej ludności, która pragnęła zrzucić ęta analfabetyzmu. Praca nad likwidacją analfabetyzmu wśród partyzantów początkowo prowadzona była w jednostkach. W okresach przerw między bitwami pospiesznie organizowano kursy dla analfabetów. Związek Młodzieży Komunistycznej i inne organizacje młodzieżowe także rozwinęły dużą aktywność w dziedzinie kulturalno-oświatowej na obszarach wyzwolonych. Szczególne rezultaty na tym polu osiągnięto na terytorium Republiki Užyckiej w jesieni 1941 roku. Užice, centrum ruchu narodowo-wyzwoleńczego, siedziba CK KPJ, Sztabu Głównego ruchu oporu Serbii, następnie Główn-

¹³ M. Dašić, *Narodni ustanak u Beranskom (Ivangradskom) srežu jula 1944 godine i rad Narodnog odbora oslobodjenja*. „Istorijski zapisi”, r. XIV, t. XVIII, z. 4, Titograd 1961, s. 661; R. Boričić, *Prvo oslobodjenje Berana i formiranje Narodnog odbora*. Ivangrad 1959, s. 48—49; *Zapisnik sa sreske skupštine delegata*, dokument z dnia 21 lipca 1941 roku, Polimskij Muzej u Ivangradu.

nej Rady Narodowo-Wyzwolenczej dla Serbii oraz innych organów władzy powstańczej, stały się również centrum życia kulturalnego zachodniej i częściowo południowo-zachodniej Serbii. Wówczas ukazała się gazeta „Borba”, organ KPJ, następnie „Vesti” — pierwszy lokalny organ prasowy okresu wojny narodowo-wyzwolenczej. Przedstawienia teatralne, praca domów kultury, bibliotek i czytelni uniwersytetów ludowych oraz inne formy pracy kulturalno-oświatowej stanowiły integralną część codziennego życia mieszkańców. O tych nowych zjawiskach kulturalnych tak informowała ówczesna „Borba”:

Na całym wyzwolonym terytorium Serbii wrze nowe życie. Ludzie są spragnieni swobodnych manifestacji, zebrań, przedstawień, wieczorków, konferencji, itd. Żadna z sal budowanych przez minione reżimy nie może pomieścić nawet połowy tych, którzy pragną uczestniczyć w przedstawieniach i nimi się cieszyć¹⁴.

W wyzwolonych Użicach i Čačaku rozwijano różnorodne formy pracy kulturalno-oświatowej mimo ciągłych walk z Niemcami i czetnikami. Obchody rocznicy rewolucji październikowej (7. XI. 1941) w Użicach stanowiły swoiste wydarzenie nie tylko polityczne, ale i kulturalne. Uroczystości te obchodzone były po raz pierwszy legalnie na ziemi jugosłowiańskiej. Organizowano też okolicznościowe akademie, wieczory poezji wojennej i rewolucyjnej oraz inne formy działań o głęboko wychowawczym znaczeniu. M.in. zorganizowano w Użicach w dniu 12 listopada 1941 r. wystawę o ZSRR, która spotkała się z bardzo serdecznym przyjęciem ze strony mieszkańców i miejscowej młodzieży. Młodzież zresztą od samego początku walki zbrojnej przeciw okupantowi przodowała w pracy kulturalnej i oświatowej. Użicka „Borba” pisała na ten temat:

W naszych wyzwolonych wsiach zaczęło się budzić życie kulturalne. Odbywają się nie tylko zebrania, ale także wykłady oraz przedstawienia teatralne, wieczory recytacji, pieśni i koncerty. Młodzież wiejska bardzo chętnie uczęszcza na te występy, ona je także sama organizuje¹⁵.

Podobna działalność na polu kulturalno-oświatowym była organizowana także i w innych wyzwolonych miastach, takich jak: Bajina Bašta, Požega, Gornji Milanovac oraz w wielu wsiach i miasteczkach zachodniej Serbii i Bośni, której wschodnia część łączyła się z terytorium wyzwolonej części Serbii.

¹⁴ „Borba”, Tom I, z. 1, Istorijški arhiv KPJ. Beograd 1949, s. 93.

¹⁵ Tamże, s. 365.

Wskazywanie na przykłady bogatej i różnorodnej działalności kulturalno-oświatowej w dniach Republiki Užickiej posiada w procesie nauczania szczególnie wielkie znaczenie kształcące i wychowawcze. Znaczenie tej działalności na terytorium Republiki Užickiej staje się jeszcze większe kiedy się weźmie pod uwagę, że w tym samym czasie, w październiku i listopadzie 1941 roku Niemcy przy pomocy zdrajców narodu dokonali masowego mordu na uczniach i ich wychowawcach w Kragujevcu, Kraljevie i innych miastach Serbii — kraju „powstań wśród powstań” i „powstań wśród narodów” jak to wyraził znany poeta partyzancki Oskar D a v i č o. Podczas gdy na wyzwolonym terytorium kwitła narodowa, partyzancka kultura, jeden ze zdrajców narodu serbskiego „z rewolwerem i granatami przy pasie” grożąc śmiercią nauczycielom i profesorom Szkoły Nauczycielskiej w Kragujevcu, mówił:

Wzywamy was do współpracy, z tym, że przyjmujemy kogo chcemy. To w swoim wychowaniu młodzieży doprowadziliście do wypadków z dwudziestego siódmego marca. Odtąd nie będziecie mogli wychowywać dzieci w duchu żydo-komunistycznym. Jeszcze nie zapłaciliście za ten grzech! Dobrze zapamiętajcie! Do tego domu (Szkoły Nauczycielskiej — M.D.) może wejść każdy, ale nie można z niego wyjść żywym! Nie można zapatrywać się na rewolucję francuską! Nie wolno ciągle powtarzać: wolność, równość, braterstwo! Naszym hasłem jest: porządek, praca, dyscyplina. Chcemy wychowania antymarksistowskiego, religijnego i narodowego...¹⁶

Podczas gdy postępowi profesorowie i nauczyciele ludowi piórem i karabinem z jednej strony walczyli o ludzką wolność, to w okupowanym i spowitym w żałobę Kragujevcu inny z kolei faszystowski sługa mówił do profesorów:

Nasze gimnazja były roznosicielami komunizmu. „Postępowe” idee propagowali tylko profesorowie. Wszyscy jak jeden byli komunistycznymi kurierami. Na drodze od Belgradu do Kragujevca spotykałem nauczycielki i profesorki zaprzyjżnione z bandytami. Zabijałem je bez żadnego wyroku. Ja ich wszędzie zabijam! I będę to robić dalej...¹⁷

Nieprzyjaciel klasowy i okupant faszystowski najbardziej nienawidził szkół, powszechnej oświaty i jej postępowej roli. Dlatego też okupant i jego słudzy bez litości niszczyli szkoły, biblioteki, archiwa i inne skarby kultury. Barbarzyński bezduszny stosunek do szkół najlepiej ilustrują słowa wypowiedziane na początku listopada 1941 rok w Kragu-

¹⁶ Cytat został zaczerpnięty z książki M. Milojkovicia, *Jedna mladost u Srbiji*. Beograd 1961, s. 236—237.

¹⁷ Tamże, s. 237.

jevcu przez jednego z nieprzejednanych wrogów ruchu narodowo-wyzwolenczego, który między innymi mówił:

Nasze szkoły muszą przepaść. Wy starzy do niczego nam nie jesteście potrzebni. My chcemy waszych dzieci. A czy wy umieracie, czy żyjecie, to nas nic nie obchodzi...¹⁸

Tymczasem jednak mimo panującego terroru pochodnia oświaty zapłonęła na wyzwolonych terytoriach w Serbii, Czarnej Góry, Chorwacji, Słowenii i w Sremie — wszędzie tam, gdzie rozgorzała walka narodowo-wyzwolencza.

Jak zapisał w swych pamiętnikach V. Dedijer w Bośniackiej Krajinie — dzieci prosiły przechodnia o papier i ołówek, a nie o cukierki. We wschodniej Bośni Rodoljub Čolaković był obecny na przedstawieniu partyzanckim pod gołym niebem, w programie którego znalazł się jeden akt dramatu K. Čapka *Matka*. Akt, w którym matka przekonuje się, że walka z faszystowskimi zbrodniarzami jest nie tylko nieunikniona, ale święta i sprawiedliwa. Swemu najmłodszemu synowi daje więc karabin do rąk i mówi: „Idź...”

...Wśród widzów — pisał R. Čolaković — widać wieśniaków z tego zagubionego zakątka Bośni. Ludzi prostych i analfabetów. Może oni nawet nie rozumieją wszystkiego tego, co się dzieje na scenie, ale nawet staruszki, rozumiały ... słowa matki¹⁹.

Tak w ogniu walki wyzwolenczej powstawała nowa partyzancka kultura. Rozwijała się ona szczególnie intensywnie w ogniskach powstania ludowego i rewolucji.

Ponieważ w propagowaniu kultury i oświaty młodzież miała do spełnienia rolę najważniejszą, stała się nosicielem różnych form działalności wśród mas. „Omladińska Borba” — organ Związku Komunistycznej Młodzieży Jugosławii — w numerze z 17 listopada 1941 roku opublikowała artykuł szczególnie ważny, w którym określono miejsce i rolę młodych w ruchu narodowo-wyzwolenczym.

Partyzanci i nasza władza ludowa, rady narodowo-wyzwolencze — czytamy w artykule — stworzyli warunki do tego, że płomień kultury rozgorzał w naszych wsiach. Oby rozpałił się potężnie, tak by móc oświecić mrok, w jakim

¹⁸ Tamże, s. 238.

¹⁹ R. Čolaković, *Zapisi iz narodnooslobodilačkog rata*. Beograd 1961, s. 301—303.

nasza wieś i nasza młodzież była celowo przetrzymywana przez różnorodnych stróżów porządku, panów, żandarmów, różne zaprzędane i niezaprzędane rządy i przez okupantów:

1. Natychmiast rozpocznijcie tworzenie narodowo-wyzwoleńczych związków we wszystkich gminach, we wszystkich wsiach.

2. Każda wieś musi mieć własną czytelnię, aby się tam gromadzić i wydobyć spod szkodliwych wpływów różnych przedstawicieli piątej kolumny i sług okupanta naszą wiejską młodzież.

3. Czytajcie i rozdawajcie numery „Borby” i „Omladińskiej Borby”, ponieważ one wam mówią prawdę o wszystkim, o tym kto jest waszym przyjacielem i kto walczy o waszą wolność, o nowe kulturalne życie chłopów, o tym gdzie można posłuchać radia, gdzie zapalały się lampy elektryczne i gdzie przestanie straszyć mrok.

4. Twórzcie zespoły muzyczne, nie zapominajcie o swych tańcach i o swych pieśniach, bo i tu tkwią tradycje wolnościowe.

5. Organizujcie kursy dla analfabetów, tak aby w waszej wsi wszyscy mogli czytać książki, gazety, biuletyny, ogłoszenia i zawiadomienia, aby mogli dowiedzieć się całkowitej prawdy o sobie i o walce dziś prowadzonej. Potrafimy przecież czynem pokazać, że nasza walka jest walką postępu i kultury przeciw zafnaniu i ciemnocie niekulturalnych barbarzyńców, którzy niszczą całą drogocenną spuściznę kulturalną narodów i młodzieży całego świata²⁰.

Wraz z rozwojem walki narodowo-wyzwoleńczej w drugiej połowie 1942 roku przy radach narodowo-wyzwoleńczych miejscowych, okręgowych i obwodowych — powstawały specjalne resorty oświaty i kultury. W ten sposób podkreślano znaczenie kształcenia dzieci i dorosłych. Jest rzeczą zrozumiałą, że organizacja masowego kształcenia była uwarunkowana wojną, związanymi z nią trudnościami materialnymi i kadrowymi. Większość budynków szkolnych w czasie zawieruchy wojennej została zniszczona. Nauczanie było więc z konieczności organizowane w domach prywatnych. Często zdarzało się, że pierwsze szkoły partyzanckie rozpoczynały pracę oświatową pod gołym niebem. Inicjatorami i organizatorami pracy oświatowej były organizacje partyjne i antyfaszystowskie ugrupowania młodzieżowe i kobiece oraz polityczne i oświatowe organy rad narodowo-wyzwoleńczych. Wielkie zasługi na tym polu położyli także liczni pracownicy kultury i oświaty oraz działacze polityczni z innych dziedzin życia społecznego. Praca oświatowa była bardzo różnorodna — odbywały się seminaria, wielomiesięczne kursy dla analfabetów, otwierano szkoły (podstawowe a później i średnie), ożywioną działalność kulturalną prowadziły poszczególne domy kultury, uniwersytety ludowe, itd.

Pomimo działań wojennych praca ta do końca 1942 roku stale się rozwijała, obejmując swym zasięgiem nie tylko terytoria wyzwolone lecz i tereny okupowane oraz te, które były uważane za ziemię niczyją.

²⁰ „Omladinska Borba” 1941—1944. Zagreb 1949, s. 17—18.

W ten sposób zorganizowana praca oświatowa i kulturalna stawała się czynnikiem umacniającym i jednoczącym ruch narodowo-wyzwolenczy, ponieważ w niej uwidoczniała się w pełni jedność działania

...wszystkich postępowych i patriotycznych sił, legalnych i nielegalnych organizacji oraz antyfaszystowsko nastrojonych jednostek, co tworzyło nowe wartości materialne i ludzkie ruchu i walki narodowo-wyzwolenczej²¹.

Armia narodowo-wyzwolencza Jugosławii, niezależnie od walki z nieprzyjacielem miała za zadanie prowadzenie ciągłej pracy politycznej i kulturalnej wśród mas ludowych. Jednostki partyzanckie we wsiach i wyzwolonych miastach gromadziły ludzi na wiecach, konferencjach i zgromadzeniach, na których wyjaśniano cele i charakter walki wyzwoleńczej prowadzonej przez Komunistyczną Partię Jugosławii.

Do tej działalności jednostek partyzanckich Sztab Główny Armii Narodowo-Wyzwolenczej i Ruchu Oporu w Jugosławii przywiązywał wielką wagę. W piśmie skierowanym do Sztabu Głównego Armii Narodowo-Wyzwolenczej Chorwacji, Sztab Generalny określił m.in. takie zadania dla jednostek w terenie:

Prowadzić silną propagandę i pracę polityczną zwłaszcza w rejonach zacofanych. W tym celu należy uczestniczyć całymi drużynami i kompaniami w konferencjach. Oddziały partyzanckie powinny urządzać przemarsze przez osiedla — zwłaszcza przez reakcyjne. Organizować występy²².

W innych pismach z dyrektywami i zaleceniami, wysyłanych przez naczelne kierownictwo partyjne i przez rady narodowo-wyzwolencze podkreśla się znaczenie pracy kulturalno-oświatowej wśród mas ludowych. I tak w piśmie obiegowym nr 4 z dnia 6. XII. 1941 roku Komitet Centralny Komunistycznej Partii Chorwacji między innymi podkreślał:

Rady narodowo-wyzwolencze organizują i realizują pracę oświatową poprzez szkoły, kursy dla analfabetów, czytelnie i towarzystwa oświatowe.

Przy stałym rozwoju szkolnictwa w czasie wojny narodowo-wyzwolenczej i w czasie rewolucji obok trudności o charakterze materialnym

²¹ T. Zalać, *Socjalistička misao u školi i odgoju u NOB-i i revoluciji*. [W:] *Kultura i umjetnost u NOB-i i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*. (Zbornik). Zagreb 1975, s. 110.

²² J. Broz Tito, *Stvaranje i razvoj*. Beograd 1949, s. 103.

(brak budynków szkolnych, pomocy naukowych i przyborów szkolnych dla uczniów) coraz bardziej uwydatniał się problem kadr nauczycielskich i oświatowych. Liczni pracownicy oświatowi znajdowali się w jednostkach partyzanckich, w niewoli a znaczna ich ilość zginęła walcząc w szeregach wojska narodowo-wyzwoleńczego, najczęściej na stanowiskach kierowniczych. Problem braku nauczycieli był więc rozwiązywany w zależności od istniejących możliwości. Funkcję nauczycieli spełniali często ranni rekonwalescenci, ludzie różnych zawodów, kobiety o różnych kwalifikacjach, bardziej wykształceni starsi ludzie oraz uczniowie szkół średnich²³. Przy omawianiu tych treści w nauczaniu historii ruchu narodowo-wyzwoleńczego i rewolucji socjalistycznej w Jugosławii należy szczególnie podkreślić fakt, że mimo wyjątkowo trudnych warunków wojennych, od pierwszych dni wywołano wśród mas ludowych duże zainteresowanie sprawami oświaty, rozbudowano pragnienie zdobywania wiedzy i pogłębiania własnej kultury. Tak więc praca kulturalno-oświatowa rozwinęła się niemal na całym terytorium Jugosławii, objętym ruchem rewolucyjnym. Demokratyzacja życia stworzyła obiektywne szanse dla rozwoju każdej jednostki w zależności od zdolności i wykształcenia. Pozwoliła na twórczy rozwój każdemu, kto wykazał oddanie sprawie ruchu narodowo-wyzwoleńczego, upór i odpowiedzialność w walce o jego ideały, szczery partyotyzm i inne wartościowe cechy ludzkie.

Wychowanie i kształcenie w czasie wojny narodowo-wyzwoleńczej i rewolucji od początku nosiło charakter demokratyczny, bazując na ideowych, politycznych i społecznych podstawach walki narodowo-wyzwoleńczej i rewolucji socjalistycznej.

Odziedziczony poziom wykształcenia ludności Jugosławii był niski, ówczesną pracę oświatową charakteryzowały więc cechy działalności pionierskiej, pełnej równocześnie romantycznego zapału. Ale taki właśnie charakter pracy oświatowo-wychowawczej w wojnie narodowo-wyzwoleńczej i w rewolucji posiadał swoje oryginalne treści, wnosił specyficzne treści rewolucyjne, jakimi odznaczała się cała nasza jugosłowiańska rewolucja. Trzeba stale mieć na uwadze fakt, że ta swoista partyzancka praktyka pedagogiczna, tworzona w warunkach wojny i rewolucji socjalistycznej, rodziła i upowszechniała ideały socjalistycznego wychowania, które ze zrozumiałych względów nie mogły być jeszcze teoretycznie w pełni opracowane, ale mimo to stały się one później podstawą systemów oświatowo-wychowawczych rozwijanych w naszym kraju, opartych na szerokich podstawach demokratycznych i głęboko rewolu-

²³ M. Ogrizović, *Školstvo i prosvjeta u toku NOB-e na oslobodjenom teritoriju Jugoslavije*. [W:] *Zbornik za istoriju školstva i prosvjete*. Zagreb 1975, s. 9—18.

cyjnych. Od samego początku bowiem głoszone i realizowano zasadę, że wszystkie dobra kulturalne, instytucje oświaty i kultury, wszystkie szkoły i cała spuścizna kulturalna stanowią ogólnonarodowe dobro, a wszystkie formy działalności oświatowej i kulturalnej muszą służyć całemu narodowi. Było to stanowisko głęboko rewolucyjne, wyrażało klasowy charakter ruchu narodowo-wyzwoleńczego i postępowość jego ideologii.

W dotychczasowych programach nauczania historii, w podręcznikach i czytankach historycznych zbyt mało miejsca przewidziano na omówienie zagadnień kultury i oświaty okresu wojny narodowo-wyzwoleńczej i rewolucji socjalistycznej. W podręcznikach znalazły się pewne wzmianki o znanych na ogół sprawach likwidacji analfabetyzmu wśród partyzantów i podnoszenia poziomu oświaty wśród mas ludowych, rozwijania ducha kolektywności, podnoszenia ducha bojowego i morale żołnierzy, popularyzowania idei ruchu narodowo-wyzwoleńczego i programu Komunistycznej Partii Jugosławii. Podkreślenie jedynie tych treści nie stanowi jeszcze pełnej prawdy o problemach kultury tego okresu, która odegrała również rolę praktycznej i operatywnej broni służącej realnemu urzeczywistnieniu idei socjalistycznego humanizmu²⁴.

Działalność kulturalno-oświatowa była więc częścią składową walki wyzwoleńczej we wszystkich jej fazach, „prawie nigdy nie ustawała, nawet w okresach najtrudniejszych i najbardziej historycznie ważnych walk”²⁵.

Dlatego też jest ona jedną z charakterystycznych cech wojny narodowo-wyzwoleńczej i rewolucji w Jugosławii (1941—1945). Kultura i rewolucja mają swój punkt wyjścia w człowieku świadomie zmieniającym świat, one też oddziałują na człowieka, czyniąc go lepszym i twórczym. Kultura i sztuka okresu wojny narodowo-wyzwoleńczej były twórczymi i rewolucyjnymi czynnikami wywierającymi istotny wpływ na przemianę zwyczajów, sposobów myślenia i życia ludzi zamieszkujących nasz kraj. W ten sposób zjednoczone rewolucja i kultura zespolone z celami wojny narodowo-wyzwoleńczej wyzwalały w człowieku, partyzancie wszystkie siły, które równocześnie zmieniały jego samego i wszystko to, co go otaczało. To właśnie czyni z kultury i rewolucji jednolitą całość, która powinna być ukazana również w procesie nauczania szkolnego, aby uczniowie pełniej zrozumieli rozległość i głębię dziejów naszej wojny narodowo-wyzwoleńczej i rewolucji.

²⁴ M. Ranković, *Svet umetnosti*. „Naprijed”, 1964, s. 277.

²⁵ D. Radišić, *Neki aspekti kulturnih djelatnosti u jedinicama NOB Hrvatske*. [W:] *Zbornik za istoriju...*, op. cit., s. 273; *Kulturno-prosvjetni rad, zabavni život i umjetnička djelatnost jedinica NOVJ koje su učestvovala u IV i V ofanzivi*, Neretva — Sutjeska 1943, Vojnoistorijski Institut, Beograd 1969, s. 359—368.

W omawianiu tych problemów nauczyciel powinien mieć na uwadze fakt, (i to powinien stale uczniom wyjaśniać), że wszystko to, co dzisiaj osiągamy dzięki burzeniu starych ideałów, stanowi ciąg dalszy procesu zapoczątkowanego podczas wojny narodowo-wyzwoleńczej. Należy też mocno podkreślać i wyjaśniać, że kultura i sztuka nie były tylko dekoracją i ozdobą rewolucji, jak też i to, że zjawisk z tego okresu nie można sprowadzać tylko do efektów twórczości jednostek: pisarzy, malarzy, rzeźbiarzy, muzyków i innych twórców, którzy kroczyli drogami partyzanckimi. Istotna wartość kultury okresu wojny narodowo-wyzwoleńczej tkwi również w bezimiennej i masowej twórczości ludu. Dokonywały się wówczas przeobrażenia świadomości milionów analfabetów i półanalfabetów,

... te godziny nauczania, opanowywania elementarza zwykłego i marksistowskiego, te zerwania z Bogiem, jakie miał Nikoletina Bursać, kiedy przestał wierzyć w Boga tylko dlatego, że wierzył swemu komisarzowi, a komisarz powiedział, że Boga nie ma²⁶.

A więc wśród istotnych cech charakteryzujących ówczesną kulturę partyzancką widzieć należy oddziaływanie kolektywu, ludu i jednostek zaangażowanych w walce. Ona bowiem wraz z działalnością twórców kultury w różnych dziedzinach stanowiła o jej prawdziwym obliczu.

Wojna narodowo-wyzwoleńcza i rewolucja rozpoczęły proces likwidacji świata starych ideałów, ale praca ta ciągle jeszcze nie została ukończona. Demokratyzacja kultury była jednym z zasadniczych założeń ruchu wyzwoleńczego. Korzenie tej demokratyzacji wrosły głęboko w naszą ziemię w okresie walki narodowo-wyzwoleńczej, a jej drzewo rośnie i rozwija się dalej.

W nauczaniu historii należy więc podkreślić, że współczesne procesy rozwoju i demokratyzacji kultury socjalistycznej są kontynuacją tego, co zapoczątkowała kultura ludowa lat wojny narodowo-wyzwoleńczej i rewolucji (1941—1945). Dzieje jugosłowiańskiego ruchu komunistycznego oraz walki narodowo-wyzwoleńczej i rewolucji stanowią w historii narodów i mniejszości narodowych Jugosławii etap likwidacji władzy burżuazyjnej i jej instytucji, zmiany w sferze sił wytwórczych i stosunków produkcji, ale jest to równocześnie i etap, kiedy na płaszczyźnie kultury i oświaty prowadzona była walka „przeciwko całemu światu starych ideałów, krępujących świadomość mas ludowych”²⁷.

²⁶ S. Š u v a r, *O kontinuitetu...*, op. cit., s. 24.

²⁷ Tamże, s. 22.

Miomir Dasic

LA CULTURE DE L'ÉPOQUE DES LUTTES NATIONALES ET LIBÉRATRICES
AINSI QUE CELLE DE L'ÉPOQUE DE LA RÉVOLUTION EN YUGOSLAVIE
(1941—1945) ET LA PLACE DE CELLE-CI DANS L'ENSEIGNEMENT DE
L'HISTOIRE

L'article présente les problèmes culturels de l'époque des luttes nationales et libératrices, ceux de la révolution en Yougoslavie, et démontre le peu de place que ces problèmes occupent dans l'enseignement de l'histoire.

L'auteur y présente aussi les conceptions du développement de la culture durant la révolution et la réalisation de ces conceptions durant les luttes nationales et libératrices des années 1941—1945.

Tenant ce problème pour l'un des plus importants éléments du façonnement de la prise de conscience par les masses populaires, l'auteur en réclame une présentation plus détaillée dans le programme de l'enseignement de l'histoire contemporaine des nations yougoslaves.

Миомир Дашиц

КУЛЬТУРА ПЕРИОДА НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРБЫ И РЕВОЛЮЦИИ
В ЮГОСЛАВИИ (1941—1945) И ЕЕ МЕСТО В ПРЕПОДАВАНИИ ИСТОРИИ

Статья показывает культурную проблематику периода освободительной борьбы, чтобы в более полном масштабе они учитывались в преподавании современности в программах преподавания истории шире чем до сих пор.

Автор представил концепцию развития культуры в югославском революционном движении и ее реализацию еще во время народно-освободительной войны в 1941—1945 годы.

Автор считает, что эти вопросы являются одними из существенных и важных факторов формирования революционного сознания народных масс, он требует, чтобы в более полном масштабе они учитывались в преподавании современной истории народов Югославии.